

besnijden zelf als een serieuze volkskunst sterk ondergewaardeerd. Men zag het besnijden van mesheften algemeen als 'jongenswerk' en de naam 'snikkeren' of 'snikkerwerk' voor dit versieren had in het Zeeland van die tijd in het algemeen geen positieve klank.

Toen omstreeks 1900 de mechanisatie in de landbouw ook in Zeeland werkelijkheid werd en de boerenbevolking geleidelijk uit de klederdracht stapte, was het ook met het scheemes snel gedaan. De burgerbroeken hadden geen zakken meer voor een werkmes en de boeren met hun machines konden ook zonder.

Door veelvuldig gebruik wat afgesleten en wat beschadigd zijn er heel veel als waardevol en ouderwets op de vuilnishoop of

in een rommelhoek in de schuur terechtgekomen. Ook het platteland moest met zijn tijd meegaan.

Een ander deel van de gebruikte en nu overbodige werkmessen is, na de Eerste Wereldoorlog toen het zo langzamerhand curio's waren geworden, door kinderen en kleinkinderen zuinig opgeborgen of is verdwenen in de antiekhandel.

P. Brouwer

Door de auteur is eerder een publikatie over dit onderwerp geschreven, getiteld 't Paeremes, enige bijzonderheden over een uitstervende volkskunst. Het snijden van Zeeuwse mesheften,' z.j. (1978).

Begrafenisgebruiken op Walcheren

Een oude vrouw uit Welzinge, het laaggelegen gebied tussen Ritthem en Middelburg, verzuchtte op haar sterfbed: "En vò m'n begraevienge, dienkt er om: gin nieuwermôdse trunten!" De vrouw wenste een traditionele begrafenis en geen moderniteiten.

In tegenstelling tot wat men zou verwachten, wordt op Walcheren tot op de dag van vandaag nog een aantal traditionele begrafenisgebruiken in ere gehouden. In dit artikel hebben we geprobeerd die Walcherse begrafenisgebruiken van vroeger en nu op een rijtje te zetten.

Het sterf'uus

Wanneer er in het laatste kwart van de vorige eeuw iemand kwam te overlijden, werd in het *sterf'uus* de klok stilgezet en alle opschik (waaronder schilderijen, foto's, vazen, tekenlappen, mooi servies) uit de woonkamer verwijderd. Ook de looper werd uit de gang gehaald. Kortom, alles wat werelds en ijdel was, diende geweerd te worden.

Spiegels werden omgekeerd, met een witte doek bedekt of verwijderd. Op Domburg werden vroeger alle blinkende voorwerpen afgedekt. De reden voor deze

versobering was oorspronkelijk dat men geloofde dat doden en (boze) geesten de macht hadden om zich in spiegels in een sterfhuis te tonen.

Vaak werd er zand op de vloer van de woonkamer gestrooid. Misschien is er enig verband met het zand dat vroeger voor het huis van een ernstig zieke werd gestrooid om het geluid van passerende wagens te dempen.

Buiten werd een grote bos uitgekamd tarwestro (een *glui tèrvestrôd* of *liekestrôd*) naast de deur geplaatst. Bij een overleden man kwam de glui rechts, bij een vrouw links van de deur. Bij overleden kinderen was de glui klein en bovendien voorzien van een buxustakje (voor een jongetje) of een takje tijm (voor een overleden meisje). Vóór 1870 kwamen ook wel twee bossen in kruisvorm voor of soms zelfs zes tot tien kruiselings gestapelde bossen. Ook dit diende om boze geesten buiten te houden. Aan de andere zijde van de deur werd op de dag van begraven de baar (*berrie*) rechtop tegen de muur geplaatst.

De luiken werden met een haakje op een kier van drie centimeter na gesloten. Vóór 1900 gebruikte men daar wel een dofzwart lint voor. De luiken bleven als teken van rouw bij familieleden van de eerste graad meestal zes weken gesloten, bij andere familieleden korter of soms helemaal niet. Dit zogenaamde 'sluiten' gebeurde later door de gordijnen af te halen en lakens op te hangen. Van nog recenter datum is het gebruik om de gordijnen gewoon dicht te houden.

Vroeger was het algemeen gebruikelijk dat op de dag van de begrafenis ook de burensloten. Soms, bijvoorbeeld op Domburg, sloot een hele straat. Vóór 1880 moet het regelmatig zijn voorgekomen dat alle hui-

zen langs de route van de rouwstoet sloten. Van Ritthem is het verhaal bekend dat, toen iemand van Klein Abeele (in de buurt van de huidige kwekerij Adriaanse bij Middeburg) naar zijn laatste rustplaats op het kerkhof van Ritthem werd gebracht, meer dan veertig huizen over een afstand van bijna vijf kilometer sloten...

De wete

Reeds op de sterfdag werden mensen mondeling uitgenodigd om de begrafenis bij te wonen. Dit werd gelijk met *de wete* (mondelijke rouwadvertentie) gedaan. De wete werd meestal gedaan door een daarvoor ingehuurde *liekdienaer*. Alle familie en bekenden werden van het sterfgeval op de hoogte gebracht en de meesten van hen werden ook uitgenodigd voor de begrafenis. De tekst van de liekdienaer was meestal ongeveer als volgt: "*De fermielje X geeft bie deze kennis dat ulder ... 'eden ten daeje in den ouderdom van ... jaeren zacht en kalm is overleje.*" Eventueel gevolgd door: "*En je ore vriendelijk verzocht om anstaende ... te lieke te kommen.*"

De dag zelf

Ieder dorp had wel een echtpaar dat bij begrafenissen de zorg droeg voor het eten en dergelijke. Deze mensen hadden dus de nodige ervaring en het was daarom dat ze steeds opnieuw voor het karwei gevraagd werden. Een dergelijk baantje werd niet echt als prettig ervaren. Er werd ook nooit naar gesolliciteerd, je werd het 'per ongeluk'.

Iemand die samen met zijn vrouw enkele tientallen jaren de begrafenissen op Aagtekerke verzorgde, vertelt: "'t Was 'n rot karwei, 'oor. Ons deje 't nie mee plezier. Mae

ja, je mòcht 't wè doe. Ons wiere gevroge om de man te 'elpen, die à 't vòdr ons dee. Die z'n vrouwe was overleje en zò is 't gekomme dat ons dat toen bin gae doe." Op de dag van begraven stroomde tussen tien en elf uur 's ochtends *den uze* vol met genodigden. Het werd als zeer onfatsoenlijk beschouwd om eerder dan de naaste familie in het sterfhuis aan te komen.

Begrafenisstoet in Westkapelle, ca. 1920.
Uit: K. Faase, 'Tussen dijk en toren', ADZ Vlissingen, 1989.

Tegen elf uur was iedereen aanwezig en even na elven voegde de dominee zich bij het gezelschap. Op verzoek van de oudste zoon van de overledene vroeg de dominee dan om een zegen en begon de koffiemaaltijd. Deze bestond uit boterhammen met ham of kaas en koffie. Op Westkapelle kreeg men koffie *mee beschuut* met bijvoorbeeld anijs.

Na het maal werd door de dominee uit het Woord gelezen en werden door aanwezigen wat loffelijke woorden over de overledene gesproken.

De begrafenisstoet

Tegen twaalf uur kwamen de dragers het vertrek binnen. Zij hadden in de *bakkeete*

(op de boerderijen) of bij de burens (op de dorpen) reeds een koffiemaaltijd genuttigd en een glas brandewijn gedronken.

Op Walcheren waren de dragers meestal zes naaste mannelijke burens of, bij hooggeplaatsten, collega's uit de kerke- of gemeenteraad. Zij hadden de berrie dan al voor het huis op straat gelegd en haalden nu de kist op om deze op de berrie te plaatsen.

De oudste van de dragers, die op sommige dorpen ook de wete deed, las dan de volgorde van de stoet op van de *begraevingsrolle*. Dit gebeurde stipt volgens de aard van het bloedverwantschap met de overledene.

Vrouwen namen niet deel aan de begrafenis zelf en bleven dus in het sterfhuis achter. Na het aflezen van de rol begon stipt om twaalf uur de gang naar de begraafplaats. Vóór 1880 gebeurde dat echter niet voordat de dragers allen een takje wijnruit of rozemarijn in de mond hadden genomen. Ze hielden het takje in de mond tot op het kerkhof, waar het op de kist werd geworpen. Ook dit gebruik houdt verband met het afweren van boze geesten.

De volgers liepen altijd achter elkaar. Achteraan volgde de dominee en daarachter kwam in veel gevallen de maker van de kist. Deze man werd nooit uitgenodigd; zijn aanwezigheid was vanzelfsprekend. De kist werd bedekt door een *pille*, een groot, dofzwart rouwkleed.

Bij het overlijden van een kind jonger dan een jaar maakte de timmermansknecht (*de krullejoen*) het kistje. Hij was het, die het lijkje in de kist onder z'n arm naar het graf droeg. In Westkapelle is een geval bekend van iemand die dertien van z'n zeventien kinderen verloor en uit armoede zelf kistjes timmerde van aangespoeld hout...

Bij degenen die het zich konden veroorloven, werd de kist bij lange afstanden op een verewagen gezet. Minder gefortuneerden liepen soms kilometers lang met de ongebruikelijke vracht. Zo waren onder meer de afstanden van de gemeentegrens van Serooskerke, pal tegen Vrouwenpolder aan, tot het kerkhof van Seroos, van Hoogelande naar Grijpskerke en van Klein Abeele naar Ritthem berucht. Soms wisselden de dragers halverwege. De stoet stond dan stil en vaak werden de hoeden afgenomen. Overigens werd de kist in Zeeland niet op de schouder, maar aan de hand gedragen.

In de loop van deze eeuw maakte de berrie plaats voor 't karretje, een baar op wiel-tjes.

Op het kerkhof stond de grafdelver al te wachten om de stoet naar het graf voor te gaan. De dragers lieten de kist aan twee touwen zakken en legden hun takje op de kist. De grafdelver gooide aarde op de kist en bedankte de aanwezigen voor hun belangstelling: "De fermielje, vrienden en bekenden ore vriendelijk bedankt vò de betòõnde dêêlnemienge." Na een kort gebed van de dominee zat de plechtigheid erop. De stoet keerde in dezelfde volgorde als waarin zij gekomen was terug naar huis. Nooit naast elkaar en altijd in volledige stilte. De jongste aanwezige droeg daarbij de pille.

In sommige plaatsen werd bij het vervoer van een lijk per verewagen *liekestrôd* (hetzelfde stro als voor de glui werd gebruikt) op de wagen onder de kist gelegd. Dat stro werd vroeger op de terugweg op de vier hoeken van een kruispunt uitgestrooid, zodat boze geesten het sterfhuis en de begraafplaats niet bereiken konden. Later werd het stro verbrand.

Het einde van de dag

Als de stoet thuiskwam, wasten de deelnemers hun handen uitvoerig. Het water werd ergens uitgegoten waar het niets kon besmetten en de handdoeken werden minstens een etmaal in zeepsop gezet om al het *duvelse* er goed uit te laten trekken. Na de begrafenis kregen de dragers een enveloppe met geld aangeboden. Veruit de meesten weigerden dit echter aan te nemen. Het middagmaal, dat op Westkapelle bijvoorbeeld bestond uit *brôod mee rollade* en *krujebrôod*, was dan reeds opgediend. Later was dit eenzelfde maaltijd als de kof-fietafel die 's ochtends genuttigd werd.

Tot voor de eeuwwisseling was het niet onfatsoenlijk om veel en 'onbeschaafd' te eten. Er werd geboerd, er werden borden uitgelikt en van een luide wind werd evenmin opgekeken.

Overigens werd met opzet veel te veel eten ingekocht. Het overschot was voor de familieleden, kennissen en burens die niet op de begrafenis konden zijn.

In Arnemuiden werd na de begrafenis geen middagmaal genuttigd. Dit gebeurde alleen bij de boerenbevolking van de kanten van Kleverskerke. Wel kregen de bezoekers bij het vertrek een krentenkoek mee. Iemand herinnert zich nog dat wanneer je thuiskwam, de kinderen, hoe ongepast ook, "aoltied om 'n koeke zeurde."

Voor en na het eten bad en sprak de dominee. Na het eten vertrok hij meestal vrij spoedig. De discussies werden daarna feller en luider en gingen over meer wereldse zaken.

Tegen een uur of vier begonnen de gasten zich op te maken voor vertrek. De bedienden trokken zich terug en de familie besprak in besloten kring de nalatenschap.

De rouwtijd

De blinden bleven nog tot zo'n zes weken na de begrafenis gesloten. Na die tijd herinnerde alleen de rouwdracht van de naaste familieleden nog aan het sterfgeval. De mannen droegen 's zondags een rouwboezeroen. Door de week droegen ze een *krôontje* op de pet, een stukje stof in de vorm van een roosje. Voor

Rouwklokken, hangend aan de ijzers van de kap. Uit: J. de Bree, 'Kostuum en sieraad in Zeeland'. Onder: Walcherse boer met een rouwkroontje op z'n pet (coll. P.J. Minderhoud).

een overleden man zat dat *krôontje* rechts, voor een vrouw links. *Burgermensen* droegen een zwart lapje in de vorm van een ruit op hun arm (*'n zouten druup*).

Op de meeste dorpen duurde de rouwperiode voor een naast familielid als een kind twee jaar. Al die tijd liep de moeder in zware rouwdracht. Soms bleef ze er haar hele leven in lopen. Voor overleden verwanten in de tweede of derde graad duurde de rouwperiode aanmerkelijk korter. Zware rouwdracht bestond uit volledig zwarte kleding. Voor iets minder naaste familie ging men in zogenaamde halve rouw, wat wil zeggen dat de kleding iets versierd was. Op sommige dorpen hoorden daar 's zondags aan de krullen de zogenaamde rouwklokken bij. Op Westkapelle zijn die overigens rond 1978 voor het laatst gedragen.

Op een aantal dorpen kende men daarnaast nog de *grôôse* of *lichte rouwe*: een minimum aan zwart, gewone strikken (dus geen rouwklokken), maar een tikje somberder dan daagse dracht.

Anno 1997

Schilderijen (en soms ook spiegels) worden in het sterf'uus bij hoge uitzondering nog wel eens verwijderd. Ook fleurige boeketten bloemen en opzichtige planten en dergelijke moeten nogal eens wijken. Ook schijnen radio en tv soms uit de woonkamer te moeten verdwijnen.

Een en ander gebeurt om de woonkamer er wat 'minder feestelijk' uit te laten zien. Het verwijderen van opschik, in de rigoureuze vorm zoals die eerder werd beschreven, komt op de meeste dorpen al sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer voor. Er wordt op sommige dorpen door ouderen nog wel gesloten. Op Arnemuiden is dit gebruik algemeen, terwijl het op andere dorpen sinds de jaren zestig sterk afneemt. Zo is er op West-Souburg al meer dan twintig jaar geleden voor het

laatst gesloten. Op Oost-Souburg komt het sluiten sinds de jaren zestig tot op heden bij zeer hoge uitzondering voor en dan uitsluitend bij mensen van orthodoxe geloofsrichtingen. Op Ritthem gebeurt het eveneens bij hoge uitzondering nog bij oudere leden van de Gereformeerde Gemeente. Op Nieuwland is het sluiten al in zo'n twintig tot dertig jaar niet meer voorgekomen. In en vooral rond Biggekerke wordt door de alleroudsten nog wel gesloten. Hetzelfde geldt in iets sterkere mate voor Melissen Aagtekerke.

Op Westkapelle is het gebruik de laatste vijftien jaar sterk afgenomen. Tot begin jaren tachtig was sluiten er nog algemeen. Sluiten gebeurt tegenwoordig bijna alleen nog met lakens (waarbij de gordijnen worden afgenomen) of simpelweg door het sluiten van de gordijnen of luxaflex. Eind 1995 is er in Welzinge (een gebied onder Souburg) nog gesloten met zwarte *rouwliners* aan de blinden.

De duur van het sluiten, als er al gesloten wordt, is geen zes weken meer. Doorgaans wordt slechts van de dag van overlijden tot en met de begrafenis gesloten. Een informant uit Arnemuiden meldde dat daar soms nog wel veertien dagen wordt gesloten.

Een glui strôô wordt al sinds het begin van deze eeuw niet meer voor de deur gezet. Toch schijnt dat bij het overlijden van mensen op hoge leeftijd (geboren vóór 1850) dit gebruik nog tot in de jaren dertig zeer sporadisch voorkwam.

Zo kennen onder meer een 81-jarige oudlandbouwer uit Ritthem, een 89-jarige oudvrachtrijder uit Nieuwland en een 90-jarige oud-landarbeider uit Aagtekerke het gebruik nog uit hun jeugd.

In het oosten van Walcheren komt het dragen van de overledene door naaste buren en het verzorgen van de begrafenis door steeds hetzelfde echtpaar al sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer voor. In het westen, onder meer in Aagtekerke, bleven deze gebruiken langer bestaan. Het Aagtekerkse echtpaar dat eerder geciteerd werd, verrichtte het werk eind jaren zeventig voor het laatst.

Over de eigenlijke gang naar het kerkhof beschikken we alleen over informatie uit Westkapelle. Daar, en op veel andere dorpen, is het ongebruikelijk dat de begrafenisstoet vanaf het huisadres naar het kerkhof vertrekt. In de meeste gevallen gebeurt dit vanuit een lokaal bij de kerk.

Dat vertrek naar het graf gebeurt overigens nog altijd klokslag twaalf uur; sla er de rouwadvertenties in de *PZC* maar op na.

Iets voor twaalf uur wordt de lijkstatierol, waarop de volgorde van de begrafenisstoet staat, opgelezen. Met de dominee aan het eind van de stoet wordt de overledene dan op een rijdende baar door zes personen naar het kerkhof gevoerd. Meestal zijn dit lijkdiensers, maar het komt nog wel voor dat vrienden of buren deze taak op zich nemen. Overigens wordt tegenwoordig bijna altijd gebruik gemaakt van een lijkauto. Wanneer de route langs het huis van de overledene voert, blijft de stoet daar soms even stilstaan.

Na het nuttigen van een sobere broodmaaltijd eindigt de begrafenis om ongeveer twee uur.

De genoemde gebruiken zijn lang niet allemaal streekgebonden. Sterker nog, de meeste gebruiken waren van Friesland tot Vlaanderen bekend. Toch bestonden en bestaan er grote verschillen tussen begra-

fenissen in de verschillende delen van Nederland en zelfs tussen de verschillende delen van Zeeland.

Het doet misschien pijn, maar burgemeester Kessen van Hulst zei nog niet eens zo heel lang geleden bijvoorbeeld nog: “Een begrafenis in Zeeuwsch-Vlaanderen is nog gezelliger dan een Walchers trouwfeest.” Dat zegt misschien niet veel over de verschillen in begrafenisgebruiken tussen Walcheren en Zeeuwsch-Vlaanderen, maar geeft toch op zijn minst een verschil in de volksaard van beide streken aan. Zelfs binnen Walcheren zijn de verschillen groot, getuige de volgende opmerking van een oude Souburger: “Toen vaoder was overleje, kwam t'r fermielje van Oôstkappel op 't 'of. Toen die ankwaeme zeide ze: 'Is

'n nog nie dôôd?' Die dochte dat 'n nog leefde omdat me nog nie gesloten aodde.”

Marco Evenhuis en Piet Minderhoud

Geraadpleegde bronnen:

- Jan Vader, *Kersaon uut 't slopje*, p. 117 e.v.
- *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*.
- Kees Maas, *Domburgse ver'aelen*.
- Prof. dr. Roeck, prof. dr. Theuwissen en prof. dr. Van Haver, *Culturele geschiedenis van Vlaanderen deel 1, Vlaamse volkscultuur*.

Bovendien werd zeer veel informatie verkregen van diverse mondelinge bronnen; van enkele gesprekken met informanten zijn bandopnamen gemaakt.

Vadertjes

't Oordt vò ieder mens is twaolf uren in 't leven.

Hiermee wordt bedoeld dat geen mens aan de dood ontkomt.

D'r leven loopt tenden.

Dit wordt gezegd als iemand op sterven ligt.

Z'ei vee gelee, mè z'is noe buten piene en banden.

Hier gaat het om een overleden vrouw die tijdens haar ziekbed veel pijn en doods-

angst heeft gehad.

Het *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten* noemt als uitdrukking: “le lag zò in banden.” Hij had zo'n stervensangst.

Z'is uut de tied.

Ze is overleden; ze is niet meer van deze tijd. Jan Vader vermeldt nog enkele uitdrukkingen met dezelfde betekenis. Sommige komen bij mij wat platvloers over. Jan Vader schrijft echter dat in de vorige eeuw de bewoners van het platteland van Walcheren in hun woordkeuze niet altijd even